

Medieval Hebrew Grammarians on Hebrew Vowels /

על התנועות בעברית על פי מדקדקים אחדים מימי הביניים

Author(s): אנחל סאנץ-באדילוס and Angel Saenz-Badillos

Source:

Lěšonenu: A Journal for the Study of the Hebrew Language and Cognate Subjects /

לשוננו: כתב-עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה

Vol. / 2008), pp. 361-373 ח"ה

Published by: Academy of the Hebrew Language

Stable URL: <https://www.jstor.org/stable/24332568>

Accessed: 18-02-2020 21:48 UTC

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at <https://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Academy of the Hebrew Language is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Lěšonenu: A Journal for the Study of the Hebrew Language and Cognate Subjects /* לשוננו: כתב-עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה.

JSTOR

<https://www.jstor.org>

על התנועות בעברית על פי מדקדקים אחדים מימי הביניים

בעשרים וחמש השנים האחרונות התעורר עניין מחודש בחיבורים הראשונים שנכתבו בימי הביניים על דקדוק הלשון העברית, ומהדורות ביקורתיות חדשות הוסיפו לידע שלנו על הכתבים הבלשניים האלה. על כמה מן התרומות החשובות בתחום יש להכיר תודה לכתב העת "לשוננו". עם החשובות שבמהדורות החדשות שראו אור בעשור האחרון נמנים חיבורים עתיקים של הקראים,¹ "ספר צחות לשון העברים" של סעדיה גאון,² הדקדוק של הקראי יוסף אבן נוח,³ "כתאב אלתנקיט" (ספר הניקוד) של חיוג', "ספר ההשגה" של יונה אבן ג'נאח, "ספר מאזנים" ו"שפה ברורה" של אברהם אבן עזרא ו"ספר השורשים" של סעדיה אבן דנאן. נוסף על המהדורות האלה יש לציין מחקרים אחדים שהוקדשו להיבטים שונים של תולדות דקדוק הלשון העברית ויחסה אל חיבורים של מדקדקים ערבים וכן למחקרים על דקדוק הלשון הערבית.⁴

עם הדפסתן של מהדורות של טקסטים שלא היו ידועים בעבר ושל המחקרים החשובים על אודותיהם, יש לבדוק אם חלו שינויים במה שכבר ידענו או שיערנו על התפתחות הבלשנות העברית בימי הביניים. ואל נשכח שהטקסטים האלה תרמו במידה רבה לגיבושה של הלשון העברית ולכינונה כשפה מודרנית.

על סמך המידע העומד לרשותנו היום רצוני להעיר הערות אחדות על שמותיהן ומספרן של התנועות (הווקאלים) ועל שיטת סיווגן בחיבורים הבלשניים הימרי-ביניים בעברית. אין בכוונתי להציג כאן חידוש גמור, אלא מבט מקיף על הנושא מזוויות ראייה שונות.

1. ראה כאן, 2000א.
2. ראה דותן, תשנ"ז.
3. ראה כאן, 2000ב.
4. ראה אלדר, 1984; הנ"ל, 1989; הנ"ל, 1991; הנ"ל, 1994; בקר, 1998; דותן, 2005; דל ואייה, 1982; הנ"ל, 2002; הנ"ל, 2004; חרל"פ, 1999; כאן, 1987; הנ"ל, 1996; הנ"ל, 2000א; הנ"ל, 2000ב; הנ"ל, 2003; ממן, 2004; מרטינו דלגדו, 2004; צוויפ, 1997; שטיינר, 2005.

שמות ה"ווקאלים"

בלשונות אירופה מכונות היחידות היסודיות והמינימליות של המבע בשם קונסוננטים ו-ווקאלים. הבלשנות המודרנית מגדירה את הקונסוננטים לפי כיווצם של איברי הקול. הבלשנים בימי הביניים ראו את עיקרו של ההבדל בין שתי היחידות היסודיות הללו ביחסה של כל אחת מהן לקול. המילה קונסוננט, לצורותיה השונות בשפות האירופיות, באה מן הלטינית: *consonantem* (consonans), הנגזרת מן הפועל *sonare cum, consonare*, 'להשמיע קול יחד'. קול זה אינו מתקיים כשהוא לעצמו אלא בא בלוויית קול אחר, אמתי, הווקאל. גם המילה ווקאל, לצורותיה השונות בשפות האירופיות, באה מן הלטינית, מן המונח *vocalis*, הנגזר מן המילה *vox*, 'קול'.⁵

היוונים היו קרוב לוודאי הראשונים שהשתמשו באופן עקיב בסימנים מיוחדים לציון ווקאלים. הם השתמשו בשני מונחים מנוגדים בדומה למונחים הלטיניים: *ta* = קונסוננטים, ו-*ta phoneenta* = ווקאלים, ביחס דומה ל-*phonea*, 'קול'. מקורם של המונחים פונטי ופונמטי הוא אמנם בשפה היוונית, אלא שהמונחים הלטיניים הם שהשפיעו על המונחים בשפות האירופיות.

הבלשנות הערבית והבלשנות העברית בימי הביניים בחרו בדרך אחרת לגמרי, המשקפת תפיסה שונה של יסודות הלשון. המונח העברי תנועה הוא תרגום שאילה של המונח הערבי *حركة* (תַרְפָה) = 'תנועה' בניגוד ל'שקט', במשמעות הפיזית, שהבלשנים השתמשו בו לתיאור הווקאל. מקצת המדקדקים העברים הראשונים שכתבו בערבית, כמו רב סעדיה גאון (882–942), השתמשו אף הם במונח זה. נראה שהעברים שאלו את המונח מן היוונים, ויש קשר ישיר בינו לבין ה-*kinesis* (תנועה) של אריסטו. ייתכן מאוד שהמונח הגיע לבלשנות הערבית דרך המדקדקים הסורים.⁶ מלומדים ערבים אחדים רואים בתַרְפָה מונח מוזיקלי או ערך הלקוח מן הספרות הפואטית. לדעתם, המשמעות המקורית היא 'הברה', זאת אומרת, עיצור בצירוף תנועה.⁷ לעומתם מדקדקים ערבים אחרים ומלומדים מערבים מודרנים אחדים טוענים כי המונח *kinesis* קשור לנטייה.⁸

5. "Quot sunt diuisiones litterarum? Duae. Vt Donatus dicit: Litterarum aliae sunt uocales, aliae consonantes. Cur dicuntur 'uocales'? Pompeius dicit: Duplici ergo ratione dictae sunt 'uocales': aut quia per se sonant aut quia solae positae pro syllabis habentur" (דונטוס, עמ' 15).

6. גולדציהר, 1993, עמ' 6.

7. ברפמן, לפי פרשטיך, 1977, עמ' 12.

8. כך לפחות גרס אל-חליל, הנחשב ללקסיקוגרף הערבי הראשון הידוע. ראה שם, עמ' 23 ואילך. לפי המסורת הבלשנית הערבית, "המונחים *vowel* ו-*consonant*, שנוהגים להשתמש בהם בספרות המקצועית, כלומר 'חרף' ו'חרכה', משמעם מבחינה אטימולוגית 'גבול' ו'תנועה'.

צוויפ מבחינה במובן שונה של המונח תנועה בטקסט הבלשני שכתב החכם הספרדי שם טוב אבן פלקירה במאה השלוש-עשרה. בחיבורו "ראשית חכמה" אבן פלקירה מנתח את המקור של השפה בחברה הפרימיטיבית ומתאר את התנועה בדורות שלפני התקופה המודרנית בבלשנות כתנועה טבעית אל הדברים שקל להשיגם, לפני כל קול או מבע פותח:

ואומר כי האדם בתחילת היצירה יתנועע אצל הדבר אשר תהיה תנועתו אליו יותר קלה עליו ועל המין אשר תהיה תנועתה קלה עליו ויוליך נפשו לדעת או לחשוב או לצייר או לדמות או לעשות כל מה שתהיה הבנתו ביצירה יותר חלקה כי זה הוא הקל עליו.⁹

להסבר זה אין כל קשר להבנת המונח כווקאל באופן כללי, אבל הוא יכול להבהיר כיצד התפתחו התפיסות המאוחרות באשר למובנו המקורי של המונח הזה, אשר משמעותו לא הייתה ברורה דייה בזמנו של אבן פלקירה.

בבלשנות העברית בימי הביניים אין ערך ישיר אקוויולנטי למילה הלטינית vocalis או למילה היוונית ta phoneenta, בלשונות אירופה vocal, אבל ניתן להבחין בנקל לפחות בשלוש מגמות שונות מאוד:

1. ניקוד או נקודות.¹⁰ זהו אחד המונחים הראשונים, והפשוטים ביותר, ששימשו את חכמי המסורה לציון ווקאלים, ומציין את הייצוג הגרפי שלהם. דומה לו המונח סימן.¹¹

2. מלכים. מונח חשוב זה, שיש לו היסטוריה משלו, שימש במיוחד את בעלי המסורה ואת הקראים.¹² משמעויות אחרות ניתנו למונח זה עם רמזים מיוחדים,¹³ והשימוש בו הוגבל למדי. לאותה קבוצה יש להוסיף את הביטוי אבות המבטא של דונש בן לברט,¹⁴ אף על פי שהוא בא מתחום סמנטי שונה לגמרי.

3. תנועה. כאמור, זהו תרגום שאילה של המונח הערבי תנועה. אין ספק שזה היה המונח הנפוץ ביותר, אף על פי שהשימוש בו לא היה מועדף בספרות הבלשנית

בהתאמה" (בוהס ואחרים, 1990, עמ' 95 ואילך). חכמים אחרים סבורים שייתכן שמדובר ב"אינטואיציה ולא דווקא בתאוריה מפורשת על מבנה ההכרות" (שם).

9. ראשית חכמה, עמ' 21. השווה צוויפ, 1997, עמ' 47.

10. ראה למשל מאן, 1926, עמ' 442.

11. ראה שם, עמ' 445; דל ואייה, 2002, עמ' 303 ואילך.

12. המונח נמצא בערבית (מלך; רבים: מלך) בדקדוק של אבן נוח, בחיבורים אחדים של בעלי המסורה ואצל סעדיה גאון. ראה כאן, 2000, עמ' 28.

13. למשל, דונש בן לברט השתמש במונח מלכים, בניגוד למשרתים, לציון האותיות השייכות לשורש המילה (נשרשים אצל מנחם). ראה תשובות דונש, עמ' 14*, 17*.

14. שם, עמ' 13*.

הקדומה של העברית.¹⁵ רוב הבלשנים השתמשו בו, בדרך כלל בלי לשים לב למובנו האטימולוגי. פעמים רבות השתמשו בו לצד המונח אות, שמשמעותו 'קונסוננט', או בניגוד לו. כך, למשל, כתב משה הכהן אבן ג'יקטילה בתרגום כתבי חיוג':

ואומר, כי האות הנעה היא אשר יהגו בה באחד משבע "תנועות" ונקראות "מלכים" [...] והאות הנחה היא אשר לא יניעו באחת מאלה.¹⁶

וכך אומר לנו דוד קמחי בתיאור ברור מאוד:

וטרם החלי בנקוד, אקדים לך שער להודיעך ה"תנועות" מה הם ומה משפטם: דע כי ה"תנועות" הם חמש, כי לא יכול אדם להניע אות מבלי חמש [תנועות].¹⁷

המונח תנועה עשוי לשמש גם במשמעות 'ניקוד' או 'נקודה', ואין בכך כל סתירה: ניקוד, נקודה וסימן מרמזים כאמור להופעתם הגרפית של המונחים, ותנועה מרמז להיבט הקולי שלהם, להתגשמות הפונטית של המבע (נראה שזאת הייתה הסיבה שיהודה הדסי העדיף את השימוש במונח קולות).¹⁸ שילוב מושלם של שני המונחים נמצא אצל דונש בן לברט: נקודות ההנעה.¹⁹

מנחם בן סרוק העדיף את הצירוף נקודת לימודים, המעיד על תפיסה לימודית פרגמטית וברורה. לדעתו, לתנועות יש תפקיד מיוחד, שנועד ללמד אותנו, בין היתר, את משמעות המילים:

אפס המלה היא רבת פנים, טעונה מחלקות למיני מראותיה ותוצאות מסיבותיה ועניני דקדוקיה, ולמען דעת הכרת פניה, הוקם לה נקודת לימודים להורות על קצות טעם מדעם ושכל סודם. אבל יספה אמץ, ותכון במנעמי נכחה, ותשלם באופני תבונה, בתת עליה מושלים המורים עליה ומלמדים על פתרונה מבלעדי נקודות לימודים. ותנתן המלה תחת ממשלתם, והמה מושליה ואוחזיה ומושכיה, מניחיה ומניעיה, פותחיה וקומציה, חוטפיה, נוגדיה וטעמיה – המה תומכיה ומדריכיה לכל עוברי פניה, הם מאזני המלה ופלסי משפטיה ומלמד מליצתה, ומבלעדיהם לא יקום פתרון, וזולתם לא תכון נכוחה, ובלתם לא תעמוד נכונה. כולם נכונים למלה במה ירמוז להודיע פשר ולבאר פתרון.²⁰

15. המונח הערבי המקביל אצל סעדיה גאון הוא חרכה, אף על פי שלפעמים הוא השתמש גם במונחים אחרים, כמו נחו או אעראב. ראה דותן, תשנ"ז, עמ' 113.

16. חיוג', כתבים, עמ' 4.

17. עט סופר, עמ' 2.

18. ראה צוויפ, 1997, עמ' 24.

19. תשובות דונש, עמ' 115*.

20. מחברת מנחם, עמ' 5*.

לפנינו קרוב לוודאי אחת ההגדרות השלמות של הפונקציות של התנועות בספרות הבלשנית בעברית בימי הביניים.

אם נרצה להדגיש היבט מיוחד בתפיסתו העיונית של מנחם, נאמר שאין אנו מוצאים אצלו קשר בין תנועה לעיצור אלא הדגשה של הפונקצייה היסודית של התנועה במילה. בדומה לשימוש במונח מלכים בחיבוריהם של חכמי המסורה שקדמו לו או של הקראים, מנחם השתמש במילים מושלים, מדריכה, שוטרים וכו'.²¹ שימוש זה מבטא את "שלטון" התנועות על המילה, והוא אחת התכונות הבולטות והראויות לציון בתפיסה זו.

מן הראוי להדגיש שלכל אוצר המונחים סביב תנועה או הנעה אין כל חשיבות בחיבוריהם של מנחם בן סרוק²² ושל תלמידיו.²³ הניגוד שבין עיצור לתנועה אינו רלוונטי כלל במערכת הבלשנית שלהם. אפשר לשער שהם ניסו למנוע את השאלה מן הערבית.

מזמנו של יונה אבן ג'נאח ואילך הדגישו מדקדקים עבריים אחדים את ההקבלה שבין שלוש התנועות הבסיסיות ובין שלוש התנועות הטבעיות, אלה הנמצאות בעולם הפיזי.²⁴ התפיסה הזאת היא תולדה של הפירוש הגזרני של תנועה, ודומה לכיוון שבחרו בו הפילוסופים הסטואים, אשר הרבו להשוות עובדות לשוניות למקבילותיהן בעולם הפיזי; היא גם דומה להשוואה האפלטונית בין לשון לטבע, כפי שאנו מוצאים ב"קראטילוס".²⁵ וכך אומר אברהם אבן עזרא ב"ספר צחות":

והנה סוד כל התנועות על שלש דרכים: התנועה האחת, מהמוצק שהיא נקודה בתוך עגולה, וזאת תנועת האויר והאש, שהיא תנועה מלמטה אל מעלה; כי הארץ אמצעית בתוך הגלגלים, ומצוקה היא מוצק גלגל המזלות. והתנועה השנית, אל המוצק, וזאת תנועת המים והארץ, שהיא תנועה מלמעלה אל מטה. והתנועה השלישית, סביב המוצק, וזאת תנועת הגלגלים, שהיא תנועה לא למעלה ולא למטה.²⁶

אבן עזרא מרחיב את ההקבלה במקרים מסוימים ומשווה את שבע התנועות לכוכבי הלכת: "והשבעה המלכים כנגד כוכבי לכת, שהם המאורות הגדולים".²⁷

21. שם, עמ' 5*, 10*.

22. אצל מנחם נמצא "הנעתם בפה" (שם, עמ' 8*), בניגוד לנחות ("כפי הנעתו וחנייתו", שם), ללא קשר לתנועות. ראה גם "הנה רב הווי' יש להם נענוע בפה" (שם, עמ' 144*).

23. תלמידי מנחם השתמשו בפועל נוע, במיוחד בביקורת נגד כתיבת שירה במשקל הערבי. ראה למשל "במה יודע הנעתה / ואם באתה להניעה במכתבה" (תשובות תלמידי מנחם, עמ' 12*).

24. ראה אבן ג'נאח, כתבים, עמ' 275–276; בכר, 1970, עמ' 9; אלדר, 1989, עמ' 256 ואילך.

25. ראה פרשטין, 1977, עמ' 26 ואילך.

26. ספר צחות, עמ' 1. ראה גם יסוד דקדוק, עמ' 77.

27. ספר צחות, עמ' 6.

מדקדקים אחדים, דוגמת סעדיה אבן דנאן, הגורסים שהיו עשר תנועות, משווים אותן לתנועות של כוכבי הרקיע ממעל ולמניעים של הגלגלים. אם כל שפה היא הסכמית, העברית היא בעיני אבן דנאן הלשון ההסכמית המושלמת, משום שהיא מסכימה באופן מוחלט עם הטבע:

והתנועות בלשון העברית עשר, כמספר התנועות העליונות והמניעים. ואע"פ שהלשון היא הסכמה ותקון, הנה הלשון הקדושה הזאת מתקן חכם מופלג, כי הטוב שבהסכמות מה שיסכים עם הטבע.²⁸

לא אעסוק כאן בסוגיית שמותיהן של התנועות הקונקרטיות. מחקרים חדשים של ג'פרי כאן על הספרות הבלשנית של הקראים מראים שבחיבוריהם החשובים, למשל ב"דקדוק" של אבן נוח, מופיעות רק שתי תנועות בעלות שמות ספציפיים: קמץ ופתח.²⁹ על הצורה המקורית והקדומה ביותר של השמות האלה כתב באחרונה ראובן שטיינר.³⁰ השמות הסופיים של שבע התנועות בעברית נקבעו בכתביהם של בעלי המסורה ושל סעדיה גאון, ומאז לא חל בהם שינוי, גם לא בחיבורים לא בלשניים דוגמת "ספר הכוזרי" (ב, פ) של ריה"ל.

על מספר התנועות וסיווגן

בכתבים הבלשניים הראשונים נמצאים ביטויים שונים על מספרן וסיווגן של התנועות, למשל בספר "דקדוקי הטעמים" לר' אהרן בן משה בן אשר: "שבע נקודות [...] שבעה מלכים בראשם עטרת".³¹ ניסוח זה שכיח מאוד והוא מזכיר לנו שלפי ההשקפה המקובלת על המדקדקים העברים מימי הביניים, בשפה העברית שבע תנועות. יש הבדלים אחדים בשמות התנועות,³² ואף בשיטות השונות המסווגות אותן. אבל רק בלשנים עברים מעטים בימי הביניים, דוגמת יוסף קמחי ובניו משה ודוד, וסעדיה אבן דנאן, גרסו שמספר התנועות הוא עשר. אחת ההצגות השיטתיות הטובות ביותר של שבע התנועות נמצאת ב"ספר מאזנים" לאברהם אבן עזרא:

המלכים הם שבעה: האחד – חלם, והוא מלך מלכים, בעבור שהוא לבדו גבוה, והוא נקודה למעלה בין שני אותיות. השני – שרק, והוא נקודה באמצע האות באות ו"ו או שלש נקודות למטה מהאות. השלישי – חרק,

28. ספר השורשים, עמ' 157.

29. כאן, 2000ב, עמ' 28.

30. שטיינר, 2005.

31. דקדוקי הטעמים, עמ' 34. ראה גם שטיינר, שם, 378.

32. ראה שטיינר, 2005.

והיא נקודה למטה מהאות. הרביעי – פתח גדול, והוא קו למטה מהאות. החמשי – פתח קטן, והוא שלש נקודות, שתיים יושבות ואחת ביניהן תחתיהן. הששי – קמץ גדול, והוא קו ונקודה תחת האות. השביעי – קמץ קטן, והוא שתיים נקודות יושבות.³³

לדעת רוב המדקדקים, שלוש משבע התנועות הן תנועות יסודיות, אבל אין הסכמה על זהותן של התנועות האלה. אצל אבן ג'נאח, התנועה הראשונה היא השוורוק. לעומת זאת, אצל אברהם בן עזרא הראשונה היא החולם:

דע, כי עיקר התנועות שלשה, והם תנועה למעלה ולמטה וסביב; שלמעלה הוא החולם, ושלמטה הוא החרק, ושלסביב הוא הפתח גדול, ושמו סימנו קו להורות על הגלגל הסובב שכל התנועות בקרבו.³⁴

לדברי אבן ג'נאח, השוורוק, החיריק והפתח הן "האמהות" של כל יתר התנועות, והיחידות שהן מקוריות. כל השאר הן "בנות שלהן ותלויות בהן".³⁵ לפי מחקריו של אהרן דותן, כבר חכמי המסורה העמידו בחיבוריהם מעין סולם של התנועות על פי מקומות חיתוכן בפה, אך סעדיה גאון הוא שביאר את החלוקה הזאת בדרך הטובה ביותר.³⁶

בהשפעת הדקדוק הערבי חולקו שבע התנועות של בעלי המסורה לשלוש קבוצות לפי הגייתן: חולם, שוורוק; קמץ, פתח, סגול; צירי, חיריק.³⁷ חלוקה זו נתקבלה בקרב רוב המדקדקים העברים בימי הביניים.

כאמור, התאוריה של הקמחיים הייתה שונה, והם גרסו שיש עשר תנועות: חמש גדולות וחמש קטנות. בשל השפעתם על מקצת המדקדקים המאוחרים, כמו סעדיה אבן דנאן, נתקיימה התאוריה שלהם שנים רבות. יוסף קמחי, ראש המשפחה, היה הראשון שכתב כך ב"ספר זכרון" שלו, אך הצלחתה של תאוריה זו הייתה קשורה בבנו משה ובמיוחד בבנו דוד (רד"ק),³⁸ שהיה אחד המדקדקים העברים הנודעים ביותר בימי הביניים המאוחרים ובתקופת הרנסנס. ב"ספר מכלול" שלו כותב רד"ק:

דע כי התנועות הם חמש, כי לא יוכל אדם להניע אות מבלי ה' תנועות: הראשונה אָה ושמה "קמץ גדול"; השנית אֵי ושמה "צירי", ונקראת גם כן "קמץ קטן" [...]; השלישית אוֹ ושמה "חולם"; הרביעית אוּ ושמה "שוורק";

33. ספר מאזנים, עמ' 7*.

34. שם, עמ' 27*.

35. אבן ג'נאח, כתבים, עמ' 275 ואילך.

36. דותן, 2005, עמ' 57, 60.

37. למשל, אצל סעדיה גאון. ראה דותן, תשנ"ז, עמ' 114.

38. ראה בכר, 1970, עמ' 195.

החמישית אי ושמה "חירק". אלה הם חמש התנועות גדולות. ויש להם חמש בנות כנגדם ותנועתן קטנה ושפלה מהאמות, והן: אָה ושמה "פתח גדול", והיא כתנועת הקמץ אלא שהיא שפלה ממנה; אֵי ושמה "סגול", והיא כתנועת הציירי אלא שהיא שפלה ממנה, ונקראת גם כן "פתח קטן" [...]; אָא ושמה "קמץ חטף", והיא כתנועת החולם אלא שהיא שפלה ממנה; אַ בלא יו"ד והיא כתנועת החירק אלא שהיא שפלה ממנה; אַ בלא ו"ו ושמה "קבוץ שפתים", והיא כתנועת השורק אלא שהיא שפלה ממנה.³⁹

מהו המובן המדויק של התנועות הגדולות והקטנות בהקשר זה? רד"ק אומר שהתנועה של הסדרה השנייה של חמש התנועות היא "קטנה ושפלה" בהשוואה לתנועה של הסדרה הראשונה, של "האמות". המשמעות של שפלה היא קרוב לוודאי כנאמר בקהלת יב, ד: "בְּשֹׁפֶל קוֹל הַטְּחָנָה" – הקול (או התנועה) חלש יותר.

ב"ספר מכלול" וב"עט סופר" מבאר רד"ק שהפונקציה של כל תנועה "גדולה", מן הסדרה הראשונה, היא ש"תרחיב קריאת התנועה" או "תאריך" אותה, ואילו כל תנועה "קטנה", מן הסדרה השנייה, "תחטף קריאתם".⁴⁰ בהסבר פשוט זה רד"ק מתמצת את התאוריה של הקמחיים בשאלת הניגוד בין תנועות ארוכות לקצרות. במקומות אחדים הם גם מרמזים להשפעתן על השווא שאחריהן, ובמיוחד על השווא הנח (הנח הנעלם) המופיע אחרי כל אחת מן התנועות הגדולות של הסדרה הראשונה: "ודע כי חמש התנועות הגדולות אחריהם נח לעולם".⁴¹

הקמחיים שינו אפוא את מספרן המסורתי של התנועות, היינו שבע, וניסו לכונן שיטה חדשה של חמש ועוד חמש תנועות. הם השתמשו ביסודות אחדים מן התאוריה של חיוג', כמו "הנח הנעלם", אבל שילבו אותם בשיטה לשונית שונה לחלוטין מזו של הבלשן הגדול מאל-אנדלוס.

לדעת חיוג', התנועות הן שבע ולא חמש; וכל שבע התנועות, לא רק חמש, יכולות לבוא לפני אות נח נעלם. וכך סבר אברהם אבן עזרא:

והנה אחל לפרש דברי אהו"י, כי השלשה מהם הם אותיות המשך, והם או"י, כי לא יתכן לאמר טעם מאחד השבעה מלכים, שלא ימשך אחד מאלה השלשה עמו.⁴²

לפי הפירוש המסורתי, מקורה של התאוריה החדשה של הקמחיים הוא בדקדוק

39. ספר מכלול, עמ' 136.

40. עט סופר, עמ' 2.

41. ספר מכלול, עמ' 136. ראה גם עט סופר, עמ' 3.

42. יסוד דקדוק, עמ' 112.

הלטיני בן זמנה.⁴³ כרגע אין לנו הסבר טוב יותר. עובדה היא שבדקדוק הלטיני בן התקופה, במיוחד אצל דונטוס ואצל הבלשנים שפירשו אותו, היה הבדל בין תנועות ארוכות לקצרות. לפי מחקריו של פדריקו קוריינטה, לפני כן לא הייתה הבחנה כזו בקרב דוברי ערבית באל-אנדלוס.⁴⁴

לא קל להכריע בשאלה אם בעיני חיוג' התנועות שיש אחריהן אחת מחרוף אללין ואלמד הן ארוכות, במשמעות המונח אצל הבלשנים הלטינים ואצל הקמחיים, אם לאו. לדעת מקצת הבלשנים, אין שום ספק בדבר,⁴⁵ אבל מקצתם סבורים שלמונח הערבי המקורי חרוף אללין ואלמד אין בהכרח קשר למה שאנו מבינים כ"תנועות ארוכות". המונח חרוף אללין, שתרגומו לעברית הוא "אות רפה", מרמז לביטוי רך של הקול. ואילו מן המילה אלמד, שבדרך כלל תורגמה לעברית "משך", ניתן להבין שהקול נוצר בתהליך מתמשך, בלי כל הפסקה או עצירה.⁴⁶ אותה שאלה הוצגה בהקשר לתאוריה של "אות חונה" של תלמידי מנחם בוויכוח על הכנסת המשקל הערבי לשירה העברית.⁴⁷

כאמור, המחקר על השימוש בערבית באל-אנדלוס בימי הביניים מראה שההבדל בין תנועות קצרות לארוכות לא ניכר באותה תקופה, והניגוד יכול היה להיות בין הברות מוטעמות ובלתי מוטעמות.⁴⁸

כמו בנושאים אחרים, סעדיה אבן דנאן, הבלשן שלימד בגרנדה במחצית השנייה של המאה החמש-עשרה, אימץ גישה אקלקטית. ב"הקדמות הדקדוקיות לספר השורשים" הוא מנסה "לפייס" בין התאוריות השונות של המדקדקים שקדמו לו. לפי השקפתו, יש שלוש תנועות פשוטות – חולם, חיריק, פתח – במקביל לשלוש התנועות של העולם, וכל שאר התנועות הן שילוב של שלוש התנועות הפשוטות האלה.⁴⁹ אבל הוא גם אימץ את התאוריה של המדקדקים בני משפחת קמחי, וסבר כי יש בעברית עשר תנועות, "כמספר התנועות העליונות והמניעים" שבגלגלים. בסיווג משונה של התנועות הוא קובע כי אין חלוקה לחמש תנועות "חזקות" ולחמש

43. "Vtrum longae sunt an breues uocales apud Latinos? Quando solae sunt, longae etiam, ut AEIOV. Quando uero iunguntur, aliquando breues, aliquando longae"

(דונטוס, עמ' 30); "Vtrum sonum suum obseruant proprium uocales apud Latinos? Tres de ipsis suum sonum obseruant in longitudine et in breuitate: A I V. O uero et E commotant sonum quando breues sunt et quando longae" (שם, עמ' 31).

44. קוריינטה, 1992, עמ' 60 ואילך.

45. ראה למשל אלדר, 1991; בנודיד, תשי"ח. על הקראים ראה כאן, 2000, עמ' 29.

46. ראה פלייש, 1958. לפי פרשטין (1977, עמ' 19 ואילך) היו חילוקי דעות בין הערבים בנושא זה.

47. תשובות תלמידי מנחם, עמ' 12*.

48. ראה קוריינטה, 1986; הנ"ל, 1992, עמ' 60 ואילך.

49. כאמור, לדעת אברהם אבן עזרא יש רק שלוש תנועות בסיסיות. ראה ספר צחות, עמ' 1.

תנועות "חלושות", אלא יש גם חלוקה אחרת, לפי איכות הקול: ארבע "תנועות הקבוץ", ארבע "תנועות השבר" ושתי "תנועות הפתוח":

והחמש מהן יקראו אותנה חכמי המסורת "מלכים", ואלו הן: חלם, שורק, קמץ, חרק, צרי – א, או, אָא, אִי, אֵי. והן כלנה תנועות המשך, כי עם כל תנועה מהן נח נעלם, ר"ל אחת מאותיות אהו", והרוב מהן יראה במכתב. ויש אשר יהיה במבטא בלבד, ויעדר מהמכתב מפני טעמים צריכים פירוש, ואין ספרנו זה כדאי לבארם מפני קוצרו. והחקר אשר מחמש תנועות אלה תקרא "חרק גדולה", ולעולם תהיה עמה היורד במכתב. וסימן לחמש תנועות האלה פְתוּחֵי חוֹתֶם, ואע"פ שהחקר של "פתוחי" היא קטנה, אין זה כי אם לסימן זכירה בלבד. והחמש תנועות הנשארות יקראו אותן "עבדים", ואלו הן: קבוץ שפתים, ופתח, וסגול, וקמץ חטף, וחרק קטנה – א, אֵ, אִ, אָ, אֵ. ואלה החמש תנועות אין בהן משך, ר"ל, שאין אחריהן נח נעלם.⁵⁰

וכך, בסוף התקופה האנדלוסית, ניסה הבלשן מגרנדה למזג שתי תפיסות שונות זו מזו, ויצר כעין סינתזה מלאכותית של מונחים מסורתיים בעלי משמעות שונה (כמו מלכים, עבדים). הוא שילב את התאוריות של חיוג' ושל הקמחיים בשיטה אחת, כאילו אין כל הבדל ביניהן. האם מדובר באידיעה או בראייה פשטנית מדי של תולדות הבלשנות העברית? לא קל לענות.

הקיצורים הביבליוגרפיים

מקורות

אבן ג'נאח, כתבים = *Opuscles et Traites d'Abou'l Walid Merwan Ibn Djanah de Cordoue*, Texte arabe publié avec une traduction française par J. Derenbourg and H. Derenbourg, Paris 1880 (reprint Amsterdam 1969)

אבן נוח, דקדוק ראה כאן, 2000ב

דקדוקי הטעמים = "בער וה' שטראק, ספר דקדוקי הטעמים לר' אהרן בן משה בן אשר עם מסורות עתיקות אחרות, לייפציג 1879

ההקדמות הדקדוקיות לספר השורשים = סעדיה אבן דנאן, ההקדמות הדקדוקיות לספר השורשים, מהדורת מ' כהן, ירושלים תשס"א

חיוג', כתבים = שלושה ספרי דקדוק אשר חברם... ר' יהודה הנקרא חיוג' ז"ל, ותרגמם ר' משה הכהן המכונה בן גקטילה, מהדורת י"ב נוט, לונדון וברלין תר"ל (ד"צ ירושלים תשכ"ח)

50. ספר השורשים, עמ' 157.

יסוד דקדוק = אברהם אבן עזרא, יסוד דקדוק הוא שפת יתר, מהדורת נ' אלוני, ירושלים תשמ"ה

Tanqiyat: A Treatise on Hebrew Vowels, ed. = (ספר הניקוד) and trans. S. Sara and S. M. Mauck, München 2005

Menaḥem Ben Saruq, *Maḥberet*, ed. A. Saenz-Badillos, = מחברת מנחם Granada 1986

ספר ההשגה = ד' טנא, ספר ההשגה לר' יהודה אבן ג'נאח בתרגומו העברי של עובדיה הספרדי, השלים וערך א' ממן, ירושלים תשס"ו

ספר השורשים = Se'adyah ibn Danan, *Sefer ha-shorashim*, ed. M. Jiménez Sánchez, Granada 1996

ספר זכרון = יוסף קמחי, ספר זכרון, מהדורת ב"ז בכר, ברלין תרמ"ח (ד"צ ירושלים תשכ"ח)

ספר מאזנים = Abraham Ibn 'Ezra, *Sefer Moznayim*, ed. L. Jiménez Patón, revised by A. Sáenz-Badillos, Córdoba 2002

ספר מכלול = דוד קמחי, ספר מכלול, מהדורת י' ריטטענבערג, ליק תרכ"ב (ד"צ ירושלים תשכ"ו)

ספר צחות = C. del Valle Rodríguez, *Sefer Şaḥot de Abraham Ibn 'Ezra*, = Salamanca 1977

ספר צחות לשון העברים ראה דותן, תשנ"ז

עט סופר = דוד קמחי, עט סופר, ליק תרכ"ד (ד"צ ירושלים תש"ל)

ראשית חכמה = שם טוב פלקירה, ראשית חכמה, מהדורת מ' דוד, ברלין תרס"ב שפה ברורה = Safah berurah, *La lengua escogida*, ed. E. Ruiz González, revised by A. Sáenz-Badillos, Córdoba 2004

תשובות דונש = *Tešūbot de Dunaš ben Labrat*, ed. A. Saenz-Badillos, Granada 1980

תשובות תלמידי מנחם = *Tešūbot de los discípulos de Menahem contra Dunaš ben Labrat*, ed. S. Benavente Robles, Granada 1986

מחקרים

אלדר, 1984 = א' אלדר, "גלגולו של מושג 'אלסאכן אללין' (הנח הרפה) מספרד לארץ-ישראל", *Miscelánea de Estudios Árabes y Hebraicos* 33 (1984), pp. 1–9

אלדר, 1989 = I. Eldar, "Description aéro-cinétique des voyelles a, u, i en hébreu", *Orientalia* 58 (1989), pp. 525–532

אלדר, 1991 = א' אלדר, "משנתו הדקדוקית של ר' יהודה חיוג' הספרדי", לשוננו נד (תשנ"א), עמ' 169–181

- אלדר, 1994 = א' אלדר, תורת הקריאה במקרא, ספר הוריית הקורא ומשנתו הלשונית, ירושלים תשנ"ד
- G. Bohas, J. P. Guillaume and D. E. Kouloughli, = 1990
The Arabic Linguistic Tradition, London 1990
- W. Bacher, *Vier Abhandlungen über Abulwalid ibn Ganâh, ca.* = 1970
 990–1050, Amsterdam 1970
- בנדויד, תשי"ח = א' בנדויד, "מנין החלוקה לתנועות גדולות וקטנות?", לשוננו כב (תשי"ח), עמ' 7–35, 110–136, 198
- בקר, 1998 = ד' בקר, מקורות ערביים לדקדוקו של ר' יונה אבן ג'נאח, תל-אביב תשנ"ט
- I. Goldziher, *On the History of Grammar among the* = 1993
Arabs: An Essay in Litterary History, trans. K. Dévényi and T. Iványi,
 Amsterdam–Philadelphia 1993
- Donatus Ortigraphus, *Ars Grammatica*, ed. J. Chittenden =
 (Corpus Christianorum, Continuatio Mediaevalis, XLD), Turnhout
 1982
- דותן, תשנ"ז = א' דותן, אור ראשון בחכמת הלשון, ספר צחות לשון העברים לסעדיה גאון, ירושלים תשנ"ז
- דותן, 2005 = א' דותן, ניצנים ראשונים בחכמת המילים: מן המסורה אל ראשית המילונאות העברית, ירושלים תשס"ה
- C. Del Valle, *Die Grammatikalische Terminologie der* = 1982
fruehen hebraeischen Grammatikern, Madrid 1982
- C. Del Valle, *Historia de la gramática hebrea en España*, = 2002
 I: *Los Orígenes (Menahem, Dunaš y los discípulos)*, Madrid 2002
- C. Del Valle, *Historia de la gramática hebrea en España*, = 2004
 X: *La gramática hebrea de Ibn Danán en la version árabe y hebrea*,
 Madrid 2004
- חרל"פ, 1999 = ל"ר חרל"פ, תורת הלשון של רבי אברהם אבן-עזרא: מסורת וחידוש, באר שבע תשנ"ט
- G. A. Khan, "Vowel Length and Syllable Structure in the" = 1987
 Tiberian Tradition of Biblical Hebrew", *Journal of Semitic Studies* 32
 (1987), pp. 23–82
- G. A. Khan, "Remarks on Vowels Represented by 'Sewa'" = 1996
 and 'Hatep' Signs in the Tiberian Vocalization System", *Journal of*
Semitic Studies 41 (1996), pp. 65–74
- G. A. Khan, *Early Karaite Grammatical Texts*, Atlanta 2000 = כאן, 2000א

- G. A. Khan, *The Early Karaite Tradition of Hebrew = כאן, 2000*
Grammatical Thought, Including a Critical Edition, Translation and
 Analysis of the Diqduq of 'Abû Ya'qûb Yûsuf ibn Nûh on the
 Hagiographa, Leiden–Boston 2000
- G. A. Khan, "The Contribution of the Karaites to the Study = כאן, 2003
 of the Hebrew language", *Karaite Judaism: A Guide to its History and
 Literary Sources*, ed. M. Polliack, Leiden–Boston 2003, pp. 291–318
- J. Mann, "On the Terminology of the Early Massorites and = מאן, 1926
 Grammarians", *Oriental Studies Published in Commemoration of the
 Fortieth Anniversary (1883–1923) of Paul Haupt as director of the
 Oriental Seminary of the Johns Hopkins University, Baltimore*, ed. C.
 Adler and A. Ember, Baltimore 1926, pp. 437–445
- A. Maman, *Comparative Semitic Philology in the Middle = ממן, 2004*
Ages from Saa'diah Gaon to Ibn Barûn (10th–12th c.), trans. D.
 Lyons, Leiden–Boston 2004
- J. Martínez Delgado, *El libro de Hayyûy: versión = מרטינו דלגדו, 2004*
original árabe del siglo X, Granada 2004
- H. Fleisch, "La conception phonétique des Arabes d'après = פלייש, 1958
 le Sirr Sinâ'at al-I'râb d'Ibn Ginnî", *ZDMG* 108 (1958), pp. 75–105
- C. H. M. Versteegh, *Greek Elements in Arabic Linguistic = פרשטיך, 1977*
Thinking, Leiden 1977
- I. Zwiep, *The Mother of Reason and Revelation: A Short = צוויפ, 1997*
History of Medieval Jewish Linguistic Thought, Amsterdam 1997
- F. Corriente, "Métrica hebrea cuantitativa, métrica de la = קוריינטה, 1986
 poesía estrófica andalusí y arud", *Sefarad* 46 (1986 – Homenaje al
 Prof. Pérez Castro), pp. 123–132
- F. Corriente, *Árabe andalusí y lenguas romances*, Madrid = קוריינטה, 1992
 1992
- R. C. Steiner, "'Patah' and 'Qames': On the Etymology = שטיינר, 2005
 and Evolution of the Names of the Hebrew Vowels", *Orientalia* 74
 (2005), pp. 372–381